

Vyučování a učitelé v rodině posledních ruský carů Alexandra III. a Nikolaje II.¹ / Teaching and teachers in the family of the last Russian Tsar Alexander III. and Nicholas II.

Alena Dufková a Helena Východská

Abstrakt

Cílem studie je poskytnout vhléd do struktury vzdělávacího systému posledních dvou generací carské rodiny Romanovců. Hlavními body zájmu jsou obsah tehdejšího vzdělávacího programu, jeho časové rozložení, využívané výukové metody, formy hodnocení. Zásadním cílem je také představení hlavních osobností, které toto vzdělávání a prvotní výchovu dětí zajišťovaly.

Abstract

The study aims to explore and characterize the structure of the educational system used by the last two generations of the Russian Imperial Family. The main points of interest are the content of the system, its time management, preferred educational methods, forms of evaluation and the success rate of the pupils. One of the main aims of this study is also the introduction of the main persons responsible for the education and care of the children.

Klíčová slova: car, Rusko, Romanovci, vzdělávání, výukové metody, učitel

Key words: Tsar, Russia, the Romanovs, education, educational methods, teacher

Úvod

Historickým středobodem předkládané studie je období na počátku 20. století. Hledat „středobod“ geopolitický je poměrně problematické, neboť oblast našeho zájmu je velmi rozsáhlá. Tvoří ji největší stát tehdejšího světa zasahující do dvou kontinentů, carské Rusko. Nejtěžší je nakonec pojmenovat středobod paradigmatický či politický. Odhlédneme-li zatím od řady osobností, které patří do této doby, do tohoto místa a do této historické atmosféry, stojí v samém v centru jediný představitel – *Государь Император* (Gosudar Imperátor)², jak tehdy

¹ Ambicí autorky je postupně představit historii vzdělávání i v dalších zemích, studie je součástí připravovaného seriálu *Učitelé na konci světa*, ten si klade za cíl, postupně představit několik unikátních historických osobností pedagogů, jejich netradičních žáků a přiblížit také koncepty zvláštních dobových výchovně vzdělávacích systémů.

² Tento titul jako první použil Petr I. Veliký roku 1721. Od jeho doby až do roku 1917 se každý ruský car tituloval *Его императорское Величество Государь Император*, tedy *Jeho Imperátorské Veličenstvo Gosudar Imperátor*. S ohledem na to, zda šlo o vnitropolitická či mezinárodní jednání bylo možné panovníka zkráceně oslovovat též *Государь Император* (Gosudar Impe-

znělo oficiální označení a oslovení ruského cara, Nikolaj Alexandrovič Holstein-Gottorp-Romanov, v jiném pojetí Mikuláš II., Imperátor a vládce celé Rusi, car polský a velkokníže finský, a nakonec ve třetím pojetí občan Nikolaj Romanov. Hlavním námětem je nicméně přiblížit jedno z nejdůležitějších hledisek každodenního života posledního carského dvora, kterým bylo vzdělávání dětí tohoto cara a příprava na budoucí povinnosti související s jejich vysokým společenským statutem.

Otázek, na něž je třeba odpovědět, je celá řada: Jakou důležitost mělo vzdělání v carské rodině a jaká byla jeho náplň? Existoval nějaký všeobecný edukační standard pro evropské panovnické rody, nebo byla výuka a její obsah zcela individuální? Jaké metody byly ve vzdělávání využívány a obstály by i dnes? Jaké byly pracovní návyky a studijní předpoklady posledních carských dětí? V neposlední řadě je nutné rovněž obrátit pozornost k těm, jimž byla svěřena odpovědnost za jejich výchovu a pedagogické vedení. Kdo vlastně byli tito lidé utvářející z velké míry osobnost budoucích korunovaných hlav? Jaké postavení měly tyto osoby ve složité struktuře carského dvora a jak jejich působení v intimním kruhu carovy rodiny dále ovlivnilo jejich vlastní život?

Nejprůnosnějším zdrojem informací pro napsání této studie byly publikace Helen Azar a její soukromý archiv s dosud nepublikovanými archivními materiály vztahující se ke vzdělávání a náplni výuky velkokněžny Marie Nikolajevny, které australská autorka laskavě poskytla v elektronické scanované podobě. Podařilo se také spojení s Christopherem Heathem, potomkem jednoho z vychovatelů dětí cara Alexandra III. S jeho svolením bylo možné využít informací z dopisu, který příbuzným učitele napsala velkokněžna Olga Alexandrovna a jejíž rodina stále vlastní. Kromě zmíněných archiválií, edic korespondence a deníků byly nejvýznamnějším zdrojem memoáry a vzpomínky osob, jimž se v práci přímo věnujeme, či těch, kteří s nimi a s carskou rodinou přicházeli do úzkého osobního kontaktu. Ačkoliv je nutné nahlížet na ně kriticky, nelze těmto knihám ubírat na významu, který mají pro zkoumání každodennosti a soukromého života carské rodiny. Ze zdrojů nepřímých je třeba ocenit především knihy historičky Margarity Nelipy, které vyčerpávajícím způsobem mapují životy vybraných osobností, konkrétně cara Alexandra III. a careviče Alexeje. Osobnější pohled na královské osobnosti a jejich dospívání pak ve svých knihách vynikajícím způsobem poskytují Charlotte Zeepvat.

rátor) nebo *Император Всероссийский* (Imperátor celé Rusi). Plný titul ruského imperátora, Petrem I. ročinaje, zněl: *Император и Самодержец Всероссийский, Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский; Царь Казанский, Царь Астраханский, Царь Сибирский; Государь Псковский и Великий князь Смоленский, Князь Эстляндский, Лифляндский, Карельский, Тверской, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных; Государь и Великий князь Новгорода, Низовской земли, Черниговский, Рязанский, Ростовский, Ярославский, Белозерский, Удорский, Обдорский, Кондийский и всех северных стран; Повелитель и Государь Иверские земли, Карталинских и Грузинских Царей, и Кабардинские земли, Черкасских и Горских князей наследный Государь и Обладатель.*

Přístup ke vzdělání a vzdělávání v carské rodině

Moderní ruské vzdělávání příslušníků vysokých společenských kruhů má své počátky v reformách Petra Velikého, mezi nimiž bylo ustanovení Tabulky hodností (*Табель о рангах*). Uvedena v platnost 24. ledna roku 1722, Tabulka klasifikovala čtrnáct tříd vojenské, civilní a dvorské služby, do nichž byli lidé uváděni na základě svých schopností, nikoliv původu.³ Zbavena automatického udílení dvorských, vojenských či správních funkcí, šlechta tak byla Petrem nucena budovat svou kariéru od stejných základů jako obyčejný voják, hluboko i pod nejnižší kategorii Tabulky. Jelikož nebylo možné Tabulku obejít, dožadovala se šlechta alespoň speciálních škol a institucí. Operovali s logikou, že jako osoby vzdělané v příslušném oboru, budou pak povyšováni rychleji.⁴ Důležitým důsledkem zavedení zmíněné Tabulky byla skutečnost, že po dosažení určité hodnosti bylo získáno osobní nebo dědičné šlechtictví. Vojenská či civilní služba tak umožňovala dříve nemyslitelný přechod dosud nepriviligovaných lidí do řad „*sloužící*“ šlechty, což bylo jedním z důvodů postupných změn společenské situace v 19. století a spolu s ní změn v názorech tehdejší šlechty na školství (viz dále).

Na základě těchto skutečností začaly v Rusku vznikat prestižní školy, z nichž největší vřel hlas měl Kadetský korpus založený v roce 1731. Přijímání byli pouze synové privilegovaných rodin a úspěšné absolvování znamenalo automatické zařazení do nejnižší, čtrnácté, kategorie Tabulky hodností.⁵ Aby mohla vyhovět Petrově západní vizi, šlechta se tak díky jeho novému upořádání musela změnit a změnilo se i vnímání šlechtictví jako takového. „*Koncept nobility začal být spojován s vysokou úrovní vzdělání, přesněji s cizokrajným typem vzdělání, nošením cizokrajných šatů a znalostí cizí literatury, idejí, jazyků a zvyků.*“⁶ Kromě Kadetského korpusu bylo prominentní vzdělávací institucí v Rusku od roku 1811 také Alexandrovské lyceum v Carském Selu⁷ a Smolnyj institut pro urozené dívky v samotném hlavním městě. Ten založila již v roce 1764 carevna Kateřina II.⁸ Oba instituty prospívaly až do roku 1917, kdy se právě Smolný stal hlavním stanem Vladimíra Lenina a kolébkou Velké říjnové revoluce.⁹

³ Табель о рангах. [Online] Dostupné z URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/Табель_о_рангах> [Cit. 2017-08-28].

⁴ RAEFF, Marc. Origins of the Russian Intelligentsia. *The Eighteenth-Century Nobility*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1966. ISBN 0-15-670150-2. s. 67.

⁵ RAEFF, Marc. Origins of the Russian Intelligentsia. 1966. s. 68.

⁶ RAEFF, Marc. Origins of the Russian Intelligentsia. 1966. s. 85.

⁷ Dnešní Puškin, cca. 24 kilometrů od Sankt Petěrburgu.

⁸ KING, Greg. The Court of the Last Tsar. *Pomp, Power and Pageantry in the Reign of Nicholas II*. Hoboken: Wiley, 2006. ISBN 0-471-72763-6. s. 28.

⁹ ŠVANKMAJER, Milan. Dějiny Ruska. Praha: Lidové noviny, 1995. ISBN 80-7106-128-X. s. 307.

V 18. století byla nositelem vzdělanosti především šlechta, ovšem v druhé polovině a na samotném konci 19. století, kdy se pevně normalizovala povinná školní docházka a široké masy byly pomalu vyvedeny z osidel negramotnosti, však bylo možné pozorovat jiný trend. Vedoucí úlohu ve vědě, na univerzitách a v případě západních mocností také v politice, pomalu přebrala stále silnější střední vrstva.¹⁰ Panovnické rody a aristokraté, včetně Romanovců, opustili model vzdělání jako hlavního distinktivního znaku urozenosti a ovlivnění myšlením viktoriánské doby se uchýlili k jinému konceptu, který mohli pěstovat a vydávat za skutečnou charakteristiku nobility: vysoké morální hodnoty a příkladné chování. Tento koncept původně vznikl jako reakce na Velkou francouzskou revoluci. Ještě po desetiletích od jejího vypuknutí byla královna Viktorie přesvědčena, že pád dynastie Bourbonů byl způsoben hlavně absencí jejich morality, zatímco na odív byly stavěny požitkářství, luxus a nečinnost.¹¹ Ona a její potomci se proto stavěli do role vzorů, které méně privilegovaným měly poskytovat inspiraci a vést společnost k dosažení morálního ideálu. Že nešlo jen o spasitelskou pózu, ale hluboké přesvědčení, dokazují mezi jinými prameny například dopisy velkovévodkyně Alice Hessenské (1843-1878), druhé dcery královny Viktorie, její matce. V červnu 1870 psala:

„Zcela souhlasím s tím, co říkáš o vzdělávání našich děvčat a snažím se vychovat je zcela bez pýchy na jejich postavení, které je ničím kromě toho, co z něj jejich osobní kvality dělají. Četla jsem [tvůj dopis] guvernante – myslela jsem, že by pro ni bylo dobré slyšet tvůj názor... Cítím zcela tak jako ty ohledně rozdílů hodnotí a jak důležité je pro prince a princezny, aby věděli, že nejsou nijak lepší či nadřazeni jiným, s výjimkou svých vlastních předností, a že tak mají dvakrát tak velkou povinnost žít pro ostatní a být příkladem – dobrým a skromným. Tak, doufám, vyrostou mé děti.“¹²

Mezi těmito dětmi byla i princezna Alix, budoucí carevna Alexandra Fjodorovna, která implementovala stejné principy do výchovy vlastních potomků. Velkokněžna Marie Pavlovna, sestřenice Nikolaje II., si při sepisování svých memoárů uvědomovala důležitost, která byla kladena na morální výchovu na úkor praktičtějších poznatků. Kriticky hodnotila vzdělání, kterého se jí dostalo v knize příznačně nazvané *Education of a Princess* :

¹⁰ LIEVEN, Dominic. *Nicholas II. Emperor of all the Russias*. London: Pimlico, 1993. ISBN 0-7126-6039-9. s. 41.

¹¹ HOUGH, Richard. *Edward and Alexandra. Their Private and Public Lives*. London: Coronet, 1994. ISBN 0-340-61724-1. s. 122.

¹² Alice, Grand Duchess of Hesse. *Princess of Great Britain and Ireland, biographical sketch and letters*. Elibron Classics replica edition: London, 2005. ISBN 1402192487. s. 241-242.

„Vzdělání z pohledu mých učitelů mělo malou důležitost ve srovnání s náboženskými a morálními instrukcemi. Skrz všechny ty dlouhé, pomalé roky mého dětství jsem byla držena –přinejmenším mentálně, ale vlastně většinou i skutečně – vždy mezi čtyřmi stěnami našich různých paláců. Záměrně mne ponechávali v ignoraci závažnosti situace, do níž jsem se narodila... Učili mne mírnosti a pokoře jako křesťanským ctnostem, pořádku, disciplíně a zdrženlivosti jako ctnostem občanským... Ukázali mi nebezpečí toho, že jsem členkou královské [sic] rodiny, ale nikdy mě nenaučili efektivně nést povinnosti, které mi jednoho dne měly připadnout.“¹³

Nebylo by ovšem správné myslet si, že trend morality nad intelektuálními výsledky nastal v důsledku nezájmu urozených o vzdělání. Dokladem toho, že existovaly snahy o co nejlepší vzdělání a duševní rozhled budoucích panovníků jsou dva současníci, kteří právě o edukaci svých dětí, v jejichž rukou spočívala mocná budoucnost, rozhodovali. Prvním byl princ Albert Saxe-Koburg-Gothajský (1819-1861), choť královny Viktorie. Druhým car Alexander II. (1818-1881). Poslední generace Romanovců byla shodou okolností pravoučatý obou těchto mužů.

Výchova podle prince Alberta a Alexandra II.

V lednu 1847 princ Albert, manžel královny Viktorie a v té době již otec pěti dětí, sepsal memorandum, v němž popsal své plány pro jejich systematickou výchovu a vzdělávání. *„Děti musí být rozděleny do několika tříd podle věku a zacházení vhodného pro tento věk,“*¹⁴ začíná princ Albert a následně načrtává požadovanou strukturu pro takzvanou první třídu:

*„Zde budou děti zůstat od prvního měsíce po příchodu na tento svět do svého pátého či šestého roku. Hlavními zájmy zde jsou jejich fyzický rozvoj, vlastní výchova, cvičení k poslušnosti. Jsou příliš malé pro opravdové instrukce, ale učí se svůj jazyk a dva hlavní cizí jazyky, francouzštinu a němčinu, a to hovořit i psát. Děti v tomto věku mají skvělou dovednost získávání jazyků. Kromě toho jsou vyučovány číslice a počítání a od svého čtvrtého roku dostávají základní náboženské vyučování. Tato třída je ve stavu, který si nebude vyžadovat žádnou změnu. Místo je dobře upraveno.“*¹⁵

Následuje výčet osob zodpovědných za vzorný chod dětského pokoje, pak se Albert soustředí na druhou třídu:

¹³ Marie, Grand Duchess of Russia. Education of a Princess. New York: The Viking Press, 1931. s. 3-4.

¹⁴ SAXE-COBURG-GOTHA, Albert. Memorandum. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.queen-victorias-scrapbook.org/contents/4-2.html>> [Cit. 2017-07-26].

¹⁵ SAXE-COBURG-GOTHA, Albert. Memorandum. [Online]

„Zde je vyučování základním cílem, také podvojení se dohledu a autoritě jedné osoby k rozvoji charakteru... Děti budou i nadále spát v dětském pokoji, jelikož od nízkého věku stále potřebují velkou pozornost chův. Korunní princezna a princ z Walesu nastoupí do této třídy a nový systém započne při našem návratu do města ke konci února. Nicméně francouzština a němčina nesmí být zanedbávány a děti musí věnovat hodinu denně každé z nich. Královna si přeje nábožensky vyučovat korunní princeznu i nadále sama, zatímco Lady Lyttonová bude pokračovat s princem z Walesu. Až bude princezna Alice dostatečně pokročilá, královna miní si ji přebírat a odevzdat korunní princeznu slečně Hildyardové. Aritmetika, geografie a historie, stejně jako anglická gramatika, budou vyučovány pravidelně.“¹⁶

Princ Albert, puntičkářský, ambiciózní, a především chladně organizovaný, hodlal ze svých dětí vyrobit dokonalé panovníky, kteří by podpořili osvícenou ideu parlamentarismu a zároveň rozuměli umění, vědě i filozofii. Po přečtení připraveného kurikula však i princův blízký přítel a bývalý vychovatel baron Stockmar temně poznamenal, že každé dítě podrobené takovému režimu jistě dostane záňet mozkových blan.¹⁷ Albertova pozornost se pochopitelně upírala ke korunnímu princovi. K velké frustraci otce však budoucí Edward VII. nedokázal ani zdaleka udržet krok s náročnou výukou a psychicky špatně snášel stále se zvyšující tlak a obviňování z neposlušnosti a lenosti.¹⁸ Vzhledem k tomu, že v dospělosti Edward VII. ovládal plynně několik cizích jazyků, byl znalcem umění a zajímal se o lékařské pokroky, je nutné dojít k závěru, že princ nebyl nenadané dítě, ovšem struktura jeho vzdělávání byla zcela neadekvátní jeho věku a povaze, a tím tak většinou neefektivní.

Na rozdíl od prince Alberta car Alexandr nesestavoval kurikulum pro své syny sám a při výběru vychovatele a učitelů se spolehl na doporučení rektora Sankt-Petěrburgské univerzity Petra Pletněva, který jej kdysi vyučoval ruštině. V roce 1853 se tak v paláci začal objevovat profesor Jakov Grot.¹⁹ Pokud prostudujeme nabídky učitelských postů, které byly naplněny zároveň s Grotovým jmenováním, je jasné, že ani program připravený pro careviče nebyl snadný. Grot vyučoval ruštinu, němčinu, geografii a historii, další předměty zahrnovaly anglický jazyk, francouzštinu, matematiku, psaní, náboženské studie,

¹⁶ SAXE-COBURG-GOTHA, Albert. Memorandum. [Online]

¹⁷ KISTE van der, John. *Childhood at Court 1819-1914*. Thrupp: Sutton Publishing, 2003. ISBN 0-7509-3437-9. s. 47.

¹⁸ PAKULA, Hannah. *An Uncommon Woman. The Empress Frederick: Daughter of Queen Victoria, Wife of the Crown Prince of Prussia, Mother of Kaiser Wilhelm*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1996. ISBN 0-297-81333-1. s. 38.

¹⁹ NELIPA, Margarita. *Alexander III. His Life and Reign*. Bowmanville : Gilbert's Books, 2014. ISBN 978-1-927604-03-8. s. 18.

kreslení, hudbu a v neposlední řadě vojenský výcvik.²⁰ Zpočátku byl carevič Nikolaj Alexandrovič vzděláván spolu se svým mladším bratrem velkoknížetem Alexandrem²¹, ovšem po nějaké době carevna Marie Alexandrovna začala prosazovat zvláštní péči pro Nikolaje, který byl nejen předurčen k pozici panovníka, ale hlavně byl jejím oblíbeným synem. Nespokojená s dosavadním programem, prosadila jmenování druhého vychovatele, bývalého diplomata Vladimíra Titova, který se ztotožňoval s jejím názorem ohledně omezení militarismu ve vzdělávání.²² Její naděje avíra v Nikolaje nebyla neopodstatněná. Carevič byl vnímán jako velice schopný, inteligentní a bystrý. Jakov Grot při svém nástupu do pozice vychovatele zaznamenal:

„Budoucí následník slibuje nesmírně mnoho. Ve tváři je velmi podoben otci a částečně svému dědovi... Postoj Nikolaje Alexandroviče je veselý, příjemný, mírný a poslušný. Na svůj věk zná již mnoho a má rozvinutou mysl. Jeho schopnosti jsou dokonalé, jeho chápání neobyčejné, vnímavost prvotřídní a je velmi zvědavý.“²³

Profesor moskevské univerzity Sergej Solovjev dokonce neváhal uvést, že *„pokud se mi podaří vytvořit studenta rovného Nikolaji Alexandroviči jednou za deset let, považoval bych své poslání učitele za splněné.“²⁴* Tím, že připustil, aby se výchova jeho synů rozdělila a kurikulum bylo každému z nich upraveno jinak, se car Alexandr dopustil chyby, jejíž následky se měly plně projevit v budoucnu. Carevič Nikolaj v roce 1865 podlehl tuberkulózní meningitidě²⁵ a uvolnil tak místo v nástupnictví velkoknížeti Alexandru Alexandroviči. Kromě toho, že o tento post nestál, velkokníže a všichni kolem něj si uvědomovali, že soustředěním se pouze na zesnulého Nikolaje bylo zanedbáno vzdělání jeho bratra. Alexandr se Nikolajovi nemohl rovnat. Pokud jej látka právě ne bavila, byl v učení velmi pomalý a do konce života měl problémy například s pravopisem.²⁶ Vévodkyni Alici Hessenské se carevna Marie svěřila se svými pocity, které Alice obratem zanesla do dopisu pro svou královskou matku:

„Teta Marie se mnou včera hovořila o svých synech, o jejich vzdělávání atd., dlouho do noci. Celý život se věnovala a žila pro Nike [sic], aby se

²⁰ NELIPA, Margarita. Alexander III. 2014. s. 19.

²¹ Po předčasné smrti careviče Nikolaje se stal velkokníže Alexandr následníkem trůnu a v letech 1881-1894 vládl jako Alexandr III.

²² NELIPA, Margarita. Alexander III. 2014. s. 36.

²³ NELIPA, Margarita. Alexander III. 2014. s. 20.

²⁴ ZEEPVAT, Charlotte. Romanov Autumn. *Stories from the Last Century of Imperial Russia*. Thrupp: Sutton Publishing, 2000. ISBN 0-7509-2337-7. s. 36-37.

²⁵ NELIPA, Margarita. Alexander III. 2014. s. 107.

²⁶ NELIPA, Margarita. Alexander III. 2014. s. 20-21.

mohl stát tím, co bylo nezbytné pro jeho budoucnost, a byla s ním mnohem více, a že si byli oba mnohem bližší, než si je se svými ostatními dětmi.“²⁷

Namísto vzdělaného intelektuála, od něhož si především liberálové slibovali do budoucna mnoho, byl náhle dědicem trůnu mladík, jehož školním výsledkům nebylo nikdy věnováno mnoho pozornosti a jeho nedostatky se nikdo nepokusil důsledně odstranit. Stejně jako princ Albert se tak car Alexandr ocitl v situaci, kdy bylo úsilí věnováno formování následníka jen proto, aby ve výsledku z této péče vzešlo jen málo. V případě britské monarchie šlo o přehnané nároky na průměrné dítě, které se pod tlakem hroutilo. V případě té ruské o zanedbání průměrného dítěte, od nějž nikdo nic neočekával, a proto se zdálo zbytečné se s ním příliš zabývat od okamžiku, kdy se projevila jeho průměrnost.

Podoba vyučování vysoce urozených

Cílené vzdělávání panovnických dětí v 19. a na počátku 20. století, tedy jeho obsah, podoba, rozsah i časová dotace, záviselo zcela na vůli a finanční situaci jejich rodičů. Urozený původ nebyl automatickým zajištěním finanční stability a mnohé nemajetné rody se musely spokojit s omezenou pomocí ve vzdělávání svých potomků. Již vícekrát zmiňovaná Alice Hessenská před rokem 1877, kdy její manžel zdědil titul vévody, byla nucena pečlivě počítat veškeré výdaje své rozrůstající se rodiny,²⁸ dokonce i odložit najmutí guvernanky pro své malé dcerky „z *finančních důvodů*“.²⁹ Největší krize hessenské pokladny byla v době dospívání budoucí carevny Alexandry již zažehnána, ovšem její předchůdkyně na trůně, carevna Marie Fjodorovna, prožila v poměru ke svému společenskému postavení svá formativní léta takřka v chudobě. Než se její otec, princ Kristián Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburský, stal v roce 1853 následníkem dánského trůnu³⁰, žila Marie Fjodorovna a zbytek rodiny v kodaňském Žlutém paláci, který byl navzdory svému názvu jen měšťanským domem.³¹ Nedostatek financí se přirozeně odrazil i na vzdělávání dětí, jelikož nebylo myslitelné poslat je do veřejné školy a princ Kristián si nemohl ze svého vojenského platu³² dovolit soukromé učitele. Vyučování se proto z velké části ujala matka dětí, princezna Louise Hesse-Kasselská. Kromě ručních prací jim dávala lekce hudby, kreslení, němčiny a francouzštiny. Otec dohlížel nad tělocvikem a venkovními

²⁷ Alice, Grand Duchess of Hesse. Biographical sketch and letters. 2005. s. 97-98.

²⁸ BUXHOVEDEN, Sophie. The Life and Tragedy of Alexandra Feodorovna. New York: Longmans, Green and Co., 1930. s. 5.

²⁹ Alice, Grand Duchess of Hesse. Biographical sketch and letters. 2005. s. 187.

³⁰ V roce 1863 nastoupil na trůn jako Kristián IX. a vládl do roku 1906.

³¹ HOUGH, Richard. Edward and Alexandra. Londýn, 1994. s. 9.

³² Princ Kristián byl v dánské armádě důstojníkem jízdní gardy. Jeho roční příjem činil okolo 800 liber.

sporty, včetně jízdy na koni.³³ Teprve po roce 1853 se poměry zlepšily, rodina získala pohodlnější bydlení a v paláci se objevili profesionálové.³⁴

Finanční těžkosti rozhodně nepatřily mezi problémy, s nimiž by se musel potýkat carský dvůr. Od nejranějšího věku byl budoucí manžel Marie Fjodorovny, Alexandr III., obklopen pouze odborníky, od Věry Skripicinovové, původně dohlížitelky nad prestižním Smolným ústavem³⁵, po již zmiňovaného profesora Grota a další.

Obsah vzdělávacího programu

Ačkoliv neexistoval žádný oficiální dokument, který by stanovoval povinnou skladbu edukačního programu pro urozené, lze více než snadno vysledovat oblasti vzdělávání, na něž byl v 19. století kladen všeobecný důraz. Na čelním místě stál dosud pevně katechismus, který se v případě ruské monarchie sestával ze studia Starého a Nového zákona, bohoslužeb, historie pravoslavné církve a srovnávací historie ostatních křesťanských církví.³⁶ V případě chlapců následovaly předměty vojenského zaměření, v případě dívek uměleckého směru. Pro všechny zúčastněné byla nezbytná výuka cizích jazyků. Ve vzdělávacích programech urozených figurovala rovněž matematika, zahrnující aritmetiku, algebru, geometrii a trigonometrii³⁷, ovšem velkokníže Kyril Vladimirovič v pozdějších letech přiznal:

„Naneštěstí mé základní lekce v matematice byly ubohé. Byl to pro mne osobně ten nejdůležitější předmět, jelikož jsem později vstoupil do námořnictva. Nebyl jsem však tehdy vyučován žádnou matematikou, trigonometrií, mechanikou nebo dynamikou na vyšší úrovni.“³⁸

Dnes je možné prozkoumat učební osnovy, které pro devítiletého Nikolaje II. v roce 1877 připravil tehdejší ruský ministr školství Grigorij Děljanov. Časová dotace stěžejních předmětů byla následovná: čtyři hodiny ruského jazyka, čtyři hodiny aritmetiky, tři hodiny anglického jazyka, tři hodiny francouzštiny, po dvou hodinách bylo věnováno náboženství, přírodovědě, kreslení a krasopisu.³⁹ Učební rozvrh byl sestaven tak, aby se střídaly předměty teoretické s praktickými,

³³ HOUGH, Richard. Edward and Alexandra. Londýn, 1994. s. 10.

³⁴ HALL, Coryne. Little Mother of Russia. *A Biography of Empress Marie Feodorovna*. Surrey: Holmes & Meier, 2006. ISBN 0841914214. s. 8.

³⁵ NELIPA, Margarita. Alexander III. 2014. s. 8.

³⁶ Alexander, Grand Duke of Russia. *Once a Grand Duke*. New York: Cosmopolitan Book Corporation Farrar & Rinehart, 1932. s. 15.

³⁷ Alexander, Grand Duke of Russia. *Once a Grand Duke*. 1932. s. 16.

³⁸ ROMANOV, Kyril Vladimirovič. *My Life In Russia's Service Then and Now*. 1939. s. 24.

³⁹ HERESCHOVÁ, Elisabeth. Mikuláš II. *Poslední ruský car*. Liberec: Dialog, 1996. s. 12-13.

čímž dle názoru vyučujících docházelo k posilování cílevědomého a uvědomělého soustředění. Rozvrh nebyl zcela nepodobný plánům, které dodržoval o generaci dříve Alexander III. a jeho bratři v podobném věku. Zde byly přítomny následující dvouhodinové lekce: ruština, francouzština, angličtina a němčina, matematika, jízda na koni, kreslení, a jednohodinové lekce: historie, geografie, psaní, vojenské studie. Součástí posledně jmenovaných byl i vojenský dril. Jak ve své knize věnované osobnosti předposledního cara uvádí Margarita Nelipa:

„Velkoknízata musela navštěvovat také večerní lekce trvající od pěti do sedmi hodin, které zahrnovaly gymnastiku, šerm a příležitostně tanec. Od chlapců se očekávalo, že budou se svými různými jazykovými instruktory hovořit francouzsky, německy nebo anglicky.“⁴⁰

Vyúčtování ročních nákladů velkokněžny Marie Nikolajevny, třetí dcery posledního cara, z roku 1910, ukazuje přehled jejích učitelů, a tak i předmětů, které musela absolvovat. Zároveň výpis odhaluje počet lekcí z každého předmětu za měsíc a částku, která byla vyučujícím z Mariiných příjmů zaplacená. Učitel náboženství Vasiljev za šest hodin měsíčně dostal 51 rublů a 34 kopějek, učitel ruštiny Petrov za jedenáct návštěv inkasoval 66 rublů a 33 kopějek a učitel aritmetiky Sobolev si účtoval 100 rublů za nespécifikovaný počet hodin. Dalšími jmény na seznamu byli učitel francouzštiny Gilliard (11 lekcí, 129 rublů a 35 kopějek), učitel němčiny Kleikenburg (18 lekcí, 82 rublů), učitel dějepisu Ivanov (7 lekcí, 128 rublů a 2 kopějky) a učitel hudby Conrad (15 lekcí, 95 rublů). Seznam zahrnuje také učitele angličtiny, kreslení, tance a dalšího francouzského pedagoga, mezi údaji však chybí buď jméno, počet lekcí nebo vyplacená částka.⁴¹

Jazyková průprava dětí Nikolaje II. zůstala nezměněná od předchozích generací, ovšem po odklonu ruské politiky od německé byla němčina odsunuta jako méně významná na pozdější léta výuky. Angličtinu tedy děti kolem sebe vnímaly od malička, francouzština byla připojena v sedmi letech, němčina teprve o další čtyři roky později.⁴² Kniha *Once a Grand Duke* z pera velkoknížete Alexandra Michailoviče ukazuje, že i v carské rodině byly někdy na přání rodičů vyučovány méně populární jazyky: „*Moji starší bratři Nikolaj a Michail se rovněž museli učit latinu a řečtinu, ale my tři nejmladší jsme našťástí byli ušetřeni tohoto nesmyslného mučení.*“⁴³

Dalším předmětem, na nějž byl kladen důraz, byl dějepis. Velkokněžna Olga Alexandrovna svěčila svému životopisci, že šlo o jediné lekce, při nichž nikdy

⁴⁰ NELIPA, Margarita. Alexander III. 2014. s. 37.

⁴¹ ALEXANDER PALACE TIME MACHINE. Romanov Archives - Expenses of Grand Duchess Maria. [Online] Dostupné z URL: <alexanderpalace.org/palace/mexpenses.html> [Cit. 2018-01-23].

⁴² KING, Greg a WILSON, Penny. The Resurrection of the Romanovs. *Anastasia, Anna Anderson and the World's Greatest Mystery*. Hoboken: Wiley, 2011. ISBN 978-0-470-44498-6. s. 30.

⁴³ Alexander, Grand Duke of Russia. *Once a Grand Duke*. 1932. s. 16.

nezlobila, protože „ruská historie byla cosi jako součást našich skutečných životů – všechno to byly intimní rodinné záležitosti – a mohli jsme do ní vstupovat bez jakékoliv námahy.“⁴⁴ Podobně kladný vztah měly děti Alexandra III. k přírodopisu, který se často na přání jejich otce nekonal v učebnách, ale v rozsáhlých palácových parcích. „*Tolik si přál, abychom z knihy přírody četli tak snadno jako on,*“⁴⁵ uvedla Olga Alexandrovna. Přírodní vědy však ve vzpomínkách velkokněžny a jejích příbuzných nefigurují vůbec. Jedním z mála potvrzení o tom, že carské děti o generaci později jejich výuku absolvovaly, je zmínka o učiteli jménem Citovič v knize jeho kolegy Gilliarda.⁴⁶ Velkokněžna Marie Nikolajevna rovněž ve svém deníku z roku 1913 pro den 4. března zaznamenala: „*Šla jsem do reálky s Olgou a Trinou na [hodinu] fyziky.*“⁴⁷ V budově této školy, kterou Nikolaj II. založil v roce 1900, se nacházely specializované učebny a carské děti ji navštěvovaly, aby mohly při výuce využívat tamní laboratorní zařízení.⁴⁸

Múzikcké předměty zahrnovaly kreslení, zpěv, tanec a hru na hudební nástroj, kterým zdaleka nemusel být pouze klasický klavír. Velkokníže Konstantin Nikolajevič ovládal hru na violoncello⁴⁹, jeho synovec Alexandr III. dával přednost dechovým nástrojům a jako hráč na tubu, roh či kornet doprovázel vlastní malý orchestr⁵⁰. Velkokněžna Olga Alexandrovna hrála na housle⁵¹ a poslední carevič Alexej Nikolajevič se od raného věku často bavil hrou na balalajku.⁵² Jedním z předmětů, které byly po masakru carské rodiny v létě 1918 nalezeny v Ipat'jevově domě, byla kniha *Základy hry na balalajku „v modré vazbě s monogramem A a korunkou na přední straně.*“⁵³

Po dosažení dospělosti, za niž bylo považováno dovršení sedmnácti let, dostával carevič a některá velkoknízata rovněž lekce v oborech úzce souvisejících se

⁴⁴ VORRES, Ian. *The Last Grand Duchess. Her Imperial Highness Grand Duchess Olga Alexandrovna.* Toronto: Key Porter Books, 2001. ISBN 1-55263-302-0. s. 20.

⁴⁵ VORRES, Ian. *The Last Grand Duchess.* 2001. s. 25.

⁴⁶ GILLIARD Pierre a SAVICH, Konstantin. *The False Anastasia. The Story of an Imposter of the Grand Duchess of Russia.* Corona del Mar: Edgar A. Lucidi, 2013. ISBN 9781481108836. s. 6.

⁴⁷ Azar, H. (ed.) 2017. 1913 Diary of Grand Duchess Maria Nikolaevna. *Complete Tercentennial Journal of the Third Daughter of the Last Tsar.* CreateSpace. s. 32.

⁴⁸ Azar, H. (ed.) 2017. 1913 Diary of Grand Duchess Maria Nikolaevna. s. 32.

⁴⁹ ZEEPvat, Charlotte. *The Camera and the Tsars. A Romanov Family Album.* Thrupp: Sutton Publishing, 2005. ISBN 0-7509-3049-7. s. 155.

⁵⁰ LEVACHKINE, Alexei. *A Brief History of the Tuba in Russia.* [Online] Dostupné z URL: <http://www.tuba.org.ru/int.php>. [2018-01-21].

⁵¹ VORRES, Ian. *The Last Grand Duchess.* 2001. s. 44.

⁵² NELIPA, Margarita. *Alexei, Russia's Last Imperial Heir. A Chronicle of Tragedy.* Bowmanville: Gilbert's Books, 2015. ISBN 978-1-927604-12-0. s. 59.

⁵³ SOKOLOV, Nikolaj. *Zavraždění carské rodiny. Dokumenty a vyšetřování.* Praha: Josef Šrámek, 1926. s. 290.

státní správou. V případě Nikolaje II. to byly především v letech 1888-1889 přednášky o ekonomii pod vedením bývalého ministra financí, profesora Bungeho. Bohužel pro tento předmět měl budoucí car jen velmi malé nadání i pochopení, jak sám v dopise z roku 1916 přiznal manželce.⁵⁴ Nikolaj se v rámci vzdělávání nevyhnul ani základům mezinárodního práva či vojenské strategii.⁵⁵ Teprve v květnu 1890, několik dní před svými dvacátými druhými narozeninami, si mohl Nikolaj s nepochybnou úlevou do deníku zapsat: „*Dnes jsem zcela a navždy ukončil své vzdělávání.*“⁵⁶ Neměl však tak úplně pravdu. Skutečným vrcholem vzdělávání budoucího ruského panovníka byla totiž tradičně poznávací cesta napříč impériem. Účel této cesty charakterizoval vychovatel Alexandra II., básník Alexandr Žukovskij: „*Rusko je kniha, ale živá. Vaše carská výsost ji bude číst, ale zároveň se ona bude učit znát svého čtenáře. Toto vzájemné porozumění je skutečným cílem této cesty.*“⁵⁷ Nikolaj II. absolvoval podobný podnik v průběhu devíti měsíců mezi lety 1890-1891, ovšem rozšířený o návštěvu několika exotických zemí včetně Egypta, Indie, Siamu a Japonska.⁵⁸ Zpáteční cesta vedla přes rozsáhlé území Sibíře a carevič navštívil i město Tobolsk, kde přenocoval v gubernátorově domě.⁵⁹ Nemohl tušit, že za dalších dvacet šest let se tam vrátí s celou rodinou jako vězeň.

Časové rozvržení výuky a prostory k ní určené

Pokud vezmeme v úvahu fakt, že carské děti byly zatíženy oficiálními povinnostmi a sezónním stěhováním mezi několika paláci, je logické vydedukovat, že jakýkoliv existující rozvrh hodin musel být do velké míry flexibilní a pravděpodobně se také často měnil. Jeden z vyučujících charakterizoval carský dvůr jako „*kaleidoskop, v němž musel bojovat o prostor k vyučování svých žáků.*“⁶⁰ Přesto byl denní program pečlivě naplánován a zachovával si po většinu 19. století disciplinovanou uniformitu. Zásadním rozdílem oproti běžné školní docházce bylo rozložení výuky do průběhu celého dne, nikoliv jen dopoledních a několika odpoledních hodin. Jedna vyučovací hodina trvala přibližně třicet minut.⁶¹

⁵⁴ LIEVEN, Dominic. *Nicholas II. Emperor of all the Russias*. London, 1993. s. 35.

⁵⁵ LIEVEN, Dominic. *Nicholas II. Emperor of all the Russias*. London, 1993. s. 35.

⁵⁶ MASSIE, Robert K. *Nicholas and Alexandra*. London: Head of Zeus, 2013. ISBN 9781908800268. s. 17.

⁵⁷ RADZINSKIJ, Edvard. *Alexander II. The Last Great Tsar*. New York: Free Press, 2006. ISBN 978-0-7432-8426-4. s. 61.

⁵⁸ MASSIE, Robert K. *Nicholas and Alexandra*. 2013. s. 22.

⁵⁹ RADZINSKIJ, Edvard. *Poslední car. Zavraždění Mikuláše II. a jeho rodiny*. Praha: Mladá fronta, 1993. ISBN 80-204-0411-2. s. 33.

⁶⁰ BENAGH, Christine. *An Englishman in the Court of the Tsar. The Spiritual Journey of Charles Sydney Gibbes*. Ben Lomond: Conciliar Press, 2000. ISBN 978-0-9822770-1-0. s. 49.

⁶¹ NELIPA, Margarita. *Alexei, Russia's Last Imperial Heir*. 2015. s. 57.

Vyučování pro poslední carské děti začínalo v devět hodin ráno. Mezi jedenáctou a dvanáctou hodinou následovala přestávka, během níž šly děti na procházku, v případě nevlídného počasí na projížďku v krytém voze. Po několika dalších lekcích následoval oběd a další dvě hodiny na čerstvém vzduchu. Od čtyř hodin odpoledne pokračovalo vyučování do sedmi.⁶² Deníkové záznamy velkokněžny Olgy a Marie Nikolajevny z roku 1913 přehledně, i když většinou bez jakýchkoliv detailů, dokumentují jejich rozvrh. Dívky byly uvyklé zaznamenávat denní události chronologicky.

Z deníku Olgy Nikolajevny:

„7. ledna: Dnes začaly lekce. První francouzština, pak ruština. Měla jsem mít hodinu Božího slova, ale báťuška se neukázal. Poslední bylo kreslení. Měla jsem snídani dole s papá, mamá a tetou Minnie.⁶³ ... Po páté hodině jsme my dvě⁶⁴ s Trinou jely autem na hodinu fyziky. Když jsme se vrátily, udělala jsem si úkol na zítra. Potom jsem měla lekci hudby. My dvě jsme měly večeři s papá a hrabětem Grabbem. Strávily jsme večer u Mamá...“⁶⁵

„30. května: Měla jsem lekce: náboženství a němčina. Marii bolí v krku a přestěhovali ji do samostatného pokoje... Měla jsem snídani a čaj s papá a mamá. Měla jsem s nimi večeři a také s tetou Mavrou⁶⁶. Mamá spala dobře, ale byla samozřejmě unavená. Odpoledne jsem seděla na balkóně s mamá, pak s Nastasjou a Děrevěnkem. Docela teplo, krásné šeříky. Měla jsem hodinu hudby.“⁶⁷

Z deníku velkokněžny Marie Nikolajevny:

„18. ledna: Ráno jsem měla lekce. [Touto větou začíná naprostá většina Mariiných deníkových záznamů] My čtyři jsme měly snídani s papá. Odpoledne jsem zůstala doma a seděla s mamá a Aňou. Měla jsem čaj s papá, mamá a Alexejem. Předtím jsem měla hodinu hudby. Potom jsme já a Anastázie měly francouzské čtení. Pak jsme dělaly úkoly. Večeřela jsem s Anastázií.“⁶⁸

„28. července: Ráno jsme my čtyři jezdily na koních. Měla jsem hodinu Božího zákona a ruštiny. Měla jsem snídani s mamá na pohovce. Odpoledne jsme hrály tenis s Nastěnkou... četba s Trinou.“⁶⁹

⁶² NELIPA, Margarita. Alexei, Russia's Last Imperial Heir. 2015. s. 57.

⁶³ Velkokněžna Marie Georgievna (1876-1940), původně princezna řecká.

⁶⁴ „My dvě“ odkazuje na Olgu a její sestru velkokněžnu Taťánu.

⁶⁵ Azar, H. (ed.) 2015. Journal of a Russian Grand Duchess. *Complete Annotated 1913 Diary of Olga Romanov, Eldest Daughter of the Last Tsar*. Createspace. s. 37-38.

⁶⁶ Velkokněžna Jelizaveta Mavrikiievna (1865-1927), původně princezna Saxe-Altenburská.

⁶⁷ Azar, Helen (ed.) 2015. Journal of a Russian Grand Duchess. s. 136.

⁶⁸ Azar, Helen (ed.) 2017. 1913 Diary of Grand Duchess Maria Nikolaevna. s. 14.

⁶⁹ Azar, Helen (ed.) 2017. 1913 Diary of Grand Duchess Maria Nikolaevna. s. 96.

Prázdniny měly carské děti v době významných církevních svátků a také v létě a na podzim, kdy carská rodina tradičně brázdila na palubě jachty finské šery nebo Černé moře.⁷⁰ Na konci každého roku musely děti skládat zkoušky ze všech předepsaných předmětů.⁷¹

Pouhý přesun z paláce do paláce však nebyl důvodem k přerušení výuky a většina z carských sídel disponovala speciálně vybavenou učebnou. V případě hlavního sídla poslední carské rodiny, Alexandrovského paláce v Carském Sele, byly pro výuku vyhrazeny dokonce hned tři. Všechny se nacházely v prvním patře východního křídla. Fotografie pořízené při vyučování ukazují místnost obloženou tmavými panely, horní část stěn byla pak zdobena opakujícím se vzorem borovicových šišek a sov. Na podlaze ležel koberec v odstínu námořnické modré. Místnosti dominovaly masivní stůl a v jednom z rohů velká zelená kachlová kamna. Stěny byly obloženy prosklenými knihovnami, v nichž se nacházely jak specializované publikace, tak i lebka potřebná do hodiny biologie.⁷² Druhá učebna, kterou dívky využívaly k hodinám hudby a tance, byla umístěna nad přijímacím salónek jejich otce.⁷³

Carevič Alexej měl k dispozici učebnu vlastní, mnohem jasněji připomínající školní třídu. Nebyl zde pouze jeden stůl, kde by učitel a žák seděli naproti sobě, ale dva, každý určený pro jednoho z účastníků výuky. V místnosti byla rovněž černá tabule osvětlovaná lampou, mapa evropské části Ruska a mapa celé říše. Stejně jako v učebně sester i zde stály kolem stěn knihovny a kabinety vybavené literaturou a dalšími názornými pomůckami. V rohu stálo rovněž pohodlné křeslo, kam příležitostně usedal car nebo carevna, pokud se rozhodli dohlížet na synovo vyučování.⁷⁴ Podobně zařízenou učebnu bylo možno najít i v Novém paláci v Petěrgofu, vychovatel Pierre Gilliard ji popsal jako „*malou místnost, střízlivě zařízenou v anglickém stylu*“⁷⁵, a rovněž v Livadii na Krymu.

Výukové metody a hodnocení

Jelikož největší důraz byl v carské rodině kladen na výuku cizích jazyků, nejdostupnější materiály svědčící o používaných metodách a postupech práce se týkají právě jí. Není překvapením, že třemi pilíři jazykové výchovy byly diktáty,

⁷⁰ NELIPA, Margarita. Alexei, Russia's Last Imperial Heir. 2015. s. 50.

⁷¹ NELIPA, Margarita. Alexander III. 2014. s. 34.

⁷² Viz foto č.1.

⁷³ ATCHINSON, Bob. Grand Duchesses's Classroom. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.alexanderpalace.org/palace/girlsclassroom.html>> [Cit. 2018-02-08].

⁷⁴ ATCHINSON, Bob. Aleksey's Classroom. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.alexanderpalace.org/palace/alekseysclassroom.html>> [Cit. 2018-02-08].

⁷⁵ GILLIARD, Pierre. Thirteen Years at the Russian Court. *A Personal Record of the Last Years and Death of the Czar Nicholas II and his Family*. Bath: Hutchinson & Co., 1921. s. 19.

četba a konverzace s rodilým mluvčím. Carské děti měly rovněž výhodu v tom, že byly obklopeny lidmi, kteří běžně ovládali více jazyků. Aktivní procvičování tak nebylo omezeno pouze na školní třídu. Předepsaná četba čtyř velkokněžen obsahovala tituly dnes již klasické literatury. Knihy jako *Oliver Twist*, *Alenka v Říši divů*, *Chrám Matky Boží v Paříži* a rovněž *Bídníci*, vždy v originálním znění, byly využívány ke čtení s porozuměním a rozvíjení slovní zásoby. Volba posledně jmenovaného díla přivodila učitele francouzštiny nečekané chvíle nervozity, jak přiznal ve svých vzpomínkách:

„Olga Nikolajevna četla ‚Les Miserables‘ a dostala se k popisu bitvy u Waterloo. Na začátek dopisu mi napsala seznam slov, kterým nerozuměla, jak jsme to měli ve zvyku. Jaký byl můj úžas, když jsem mezi nimi uviděl to slovo⁷⁶, které je navždy spojeno se jménem [generála Cambronna]. Byl jsem si téměř jist, že jsem neopomněl svá preventivní opatření. Požádal jsem ji o knihu, abych si zkontroloval své poznámky, a uvědomil jsem si svou chybu. Abych se vyhnul citlivému vysvětlování, vyškrtl jsem to nešťastné slovo a vrátil seznam velkokněžně. Vykřikla: ‚Vždyť jste vyškrtl slovo, na které jsem se včera ptala papá!‘ Kdyby do mne uhořel blesk, nemohl bych být více zkoprnělý.“⁷⁷

Ke své obrovské úlevě byl učitel carem pouze úsměvně pokárán slovy: *„Učíte mé dcery velmi zajímavý slovník, monsieur.“⁷⁸*

V instituci známé jako Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) byly nalezeny nejen sešity a cvičebnice dětí Nikolaje II., ale i jejich výkresy, deníky a předtištěné bločky pro zaznamenávání zadané práce a jejího zhodnocení klasickou ruskou bodovou stupnicí od jedné do pěti. Bloček věnovaný studijním výsledkům Marie Nikolajevny obsahuje, mimo jiné, následující úkony: *„Výpsat a naučit se slovíčka jako sadu.“ „Konverzace o obrázcích.“ „Poezie pro děti, str. 54.“ „Přepsat naučit se báseň.“⁷⁹* Učitelé přicházeli i s podnětnými úlohami, které čerpaly z nově nabytých poznatků a vlastní představivosti dětí, jako dokazují úkoly k tématu *Early Cave Man* – Prvotní jeskynní člověk:

„Napište, co víte o šavlozubých tygrech. Napište, co byste udělala k udržení šavlozubeho mimo jeskyni... Napište, co jeskynní lidé dělali, když se ráno probudili... Napište, jaké nástroje a zbraně jeskynní lidé používali... Napište, jak jeskynní člověk zabil šavlozubeho tygra... Napište, co dělal jeskynní člověk v chladném a co v teplém dni.“⁸⁰

⁷⁶ Jednalo se o francouzský expresivní výraz „Merde!“

⁷⁷ GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court*. 1921. s. 74.

⁷⁸ GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court*. 1921. s. 74.

⁷⁹ Soukromý archiv Helen Azar.

⁸⁰ Soukromý archiv Helen Azar.

Po každé části úkolu velkokněžna musela s pomocí vyučujícího vyhledat gramatické chyby ve vlastní práci a opravit je. Výuka se rovněž mohla přenést i na praktické dovednosti. „*Napište, jak ženy vyráběly košíky z březové kůry,*“ nabádá Marii Nikolajevnu další úloha a pokračuje: „*Pokud máte čas, upleťte košík.*“⁸¹

Mariina angličtina vyžadovala značnou pozornost a carevna Alexandra se rovněž aktivně zapojovala do výukového procesu své dcery. Rodina měla ve zvyku posílat si během dne krátké vzkazy. Alexandra jich využívala k označování chyb, které děti dělaly v gramatice a hláskování. V případě Marie Nikolajevny se rovněž dochovaly opisy matčiných vzkazů dívčinou rukou, jako součást jazykového procvičování.^{82,83}

Efektivním způsobem výuky byly divadelní hry a skeče, kterých hojně využívali učitelé dětí Nikolaje II. Na podzim roku 1912 například velkokněžny Marie a Anastázie na rodinném loveckém zámečku hrály pro hosty vybrané scény z Molièrovy komedie *Měšťák šlechticem*.⁸⁴ Amatérské produkce divadelních her se pro carskou rodinu staly jednou z hlavních forem zábavy během dlouhých zimních měsíců jejich zajetí na Sibiři. Účastnili se téměř všichni. Sesazený panovník se kupříkladu ujal role Smirnova při představení *Čechovova Medvěda*.⁸⁵

Izolovanost výuky

Soukromé hodiny byly pro carské děti jedinou možnou formou výuky, jelikož dvorská etiketa zapovídala vstup do veřejných i soukromých škol.⁸⁶ Domácí zázemí a najatí soukromí učitelé poskytovali urozeným žákům značně individuální výuku, což bylo pro děti, alespoň teoreticky, výhodou. Realita v učebnách 19. století se ovšem mohla od tohoto konceptu značně lišit. Nejlepším příkladem může být již zmiňovaný Edward VII., na něhož byly v rámci silně logotropního modelu výuky kladeny nerozumně vysoké nároky bez jakéhokoliv ohledu na jeho schopnosti. Jeho rodiče navíc nevěřili v pozitivní stimulaci k učení, kterou v mladíkovi mohli vyvolat možní spolužáci ve výuce.⁸⁷ Edward sám v dospělém věku zastával jiný názor a hodlal své syny poslat do škol. Princ Albert Viktor⁸⁸

⁸¹ Soukromý archiv Helen Azar

⁸² Soukromý archiv Helen Azar.

⁸³ Viz foto č. 2.

⁸⁴ GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court*. 1921. s. 29.

⁸⁵ WELCH, Frances. *The Romanovs & Mr. Gibbes. The Story of the Englishman who Taught the Children of the Last Tsar*. London: Short Books, 2003. ISBN 1-904095-48-8. s. 75.

⁸⁶ Alexander, Grand Duke of Russia. *Once a Grand Duke*. 1932. s. 15.

⁸⁷ LESLIE, Anita. *The Marlborough House Set. An Intimate Account of the Scandalous, Romantic Escapades of Victorian England*. New York: Doubleday & Company, 1973. ISBN 0-385-01448-1. s. 20.

⁸⁸ Princ Albert Viktor, vévoda z Clarence a Avondale (1864-1892).

měl být odeslán do Wellington College, zatímco prince George⁸⁹ se měl přidat ke královskému námořnictvu. Vzhledem k faktu, že pouze přítomnost mladšího bratra motivovala Alberta Viktora k alespoň minimálnímu studijnímu úsilí, byli nakonec oba chlapci vysláni na moře spolu, přirozeně pod dohledem vychovatele.⁹⁰ Bylo jim tak umožněno stýkat se s osobami stejného věku a směřování, s nimiž mohli navazovat přátelství a porovnávat své zkušenosti. V Rusku byla podobná věc nemožná kvůli etiketě i bezpečnosti a následkem toho se realita carských dětí ještě více zkruslovala. Děti Nikolaje II. byly zřejmě největšími oběťmi této vnučené izolace. Velkokněžny a carevič byli připraveni o společnost jiných dětí v učebnách i při hře. Částečně toto rozhodnutí pramenilo z nutnosti utajit carevičovu hemofilii, částečně se jednalo o carevčinu puritánskou snahu ochránit své děti před jakoukoliv poskvrnou charakteru. Toto rozhodnutí se snažila ve svých vzpomínkách obhajovat Anna Vyrubovová:

„Carevna se pro své dcery děsila společnosti přespříliš sofistikovaných mladých aristokratek, jejichž hlavinky, dokonce již ve školní učebně, byly plněny hloupými a často jedovatými pomluvkami dekadentní společnosti. Carevna rovněž neschvalovala styky s bratrance a blízkými příbuznými, z nichž mnozí měli nepřijemně brzy vyspělý pohled na život.“⁹¹

Kroky, které Alexandra podnikla, postupně takřka znemožnily kontakt i s dalšími Romanovci, dokonce do té míry, že carevna vdova, Marie Fjodorovna, otevřeně kritizovala takové zacházení se svými vnučkami a litovala je jako „rukojmi paranoii jejich matky.“⁹² Nedostatek styku s lidmi mimo několik vybraných osob, kombinovaný s tendencí carevny Alexandry vnímat své potomky jako věčné děti, způsobil velmi pomalý duševní rozvoj velkokněžen. Dvě starší dívky v šestnácti letech údajně stále hovořily jako dvanáctileté děti.⁹³ Nové vjemy a zkušenosti, umožňující velkokněžnám konečně dospět přinesla tragédie v podobě první světové války. Tehdy velkokněžny Olga a Taťána absolvovaly spolu se svou matkou základní zdravotnický kurz Červeného kříže pod vedením lékařky Věry Gedroitzové⁹⁴ a po dvou měsících carevna pyšně oznámila své sestře Viktorii z Battenbergu:

⁸⁹ Princ George, budoucí Jiří V. (1865-1936)

⁹⁰ GORDON, Peter a LAWTON, Denis. Royal Education. Past, Present and Future. London: Frank Cass, 1999. ISBN 071465014-5. s. 167-168.

⁹¹ VYRUBOVA, Anna. Memories of the Russian Court. New York: The Macmillan Company, 1923. s. 79.

⁹² KING, Greg. The Court of the Last Tsar. 2006. s. 40.

⁹³ MOSSOLOV, Alexander. At the Court of the Last Tsar. London: Methuen & Co., 1935. s. 247.

⁹⁴ HALL, Coryne. Princesses on the Wards. Royal Women in Nursing Through Wars and Revolutions. Stroud: The History Press, 2014. ISBN 978-0-7524-8859-2. s. 67.

„Uspěly jsme u zkoušek a dostaly na zástěry červený kříž a také certifikáty válečných sester. Byl to neuvěřitelný pocit, obléci si je a stát spolu s dalšími sestrami – 40 –, které kurz dokončily.“⁹⁵

Velkokněžna Olga Nikolajevna musela po několika měsících práce s raněnými zanechat v důsledku těžkých depresí a následné anémie, které v ní vyvolával stres při pohledu na utrpení pacientů.⁹⁶ Teprve sedmnáctiletá Taťána Nikolajevna se však osvědčila natolik, že kromě převazů, stlání, vyvařování ob vazů a dalších podobných úkonů asistovala příležitostně lékařům během operací. Například 19. září 1914 si poznamenala do deníku, že se zúčastnila operace, při níž raněnému „vyndali úlomky kostí ze zápěstí. Já jsem ho pak obvázala.“⁹⁷

Osoby poskytující carským dětem vzdělání

Učitel svou praxi v paláci musel často spojovat s jinými pracovními úvazky, ať už se jednalo o množství soukromých lekcí, jaké poskytoval Charles Sydney Gibbes⁹⁸, nebo o pozici na některé blízké škole, jako tomu bylo v případě Johna Eppse⁹⁹. Všichni vyučující pracovali pod dohledem hlavního vychovatele, kterým v případě posledních Romanovců byl učitel ruštiny Petr Vasilijevič Petrov.¹⁰⁰

Děti Alexandra III. vděčně vzpomínaly především na svého učitele angličtiny, Charlese Heathe. Ve svých vzpomínkách velkokněžna Olga Alexandrovna zachytila drobné anekdoty spojené s jeho jménem, které sice neříkají mnoho o průběhu lekcí, jsou ale testamentem upřímné náklonnosti.¹⁰¹ Charles Heath, narozený v roce 1826, zůstal po zbytek života v Rusku a zdá se, že udržoval užší vztahy s carskou rodinou než se svou vlastní v zahraničí. Byla to právě Olga Alexandrovna, kdo na požádání písemně informoval Heathovy potomky o tom, jak „*náš drahý, milovaný staroušek*“¹⁰² vlastně žil. Heath se u dvora objevil již za vlády Alexandra II., kdy byl pověřen výukou carových dvou nejmladších synů Sergeje a Pavla. V roce 1879 jej pro vlastní potomky zaměstnal budoucí Alexandr III. a Heath se během let stal takřka intimním rodinným přítelem. Když v roce 1900 zemřel, carská rodina jej uctila svou přítomností na pohřbu.¹⁰³

⁹⁵ KING, Greg. *The Last Empress*. New York: Citadel Press, 1996. ISBN 0-8065-1761-1. s. 230.

⁹⁶ VYRUBOVA, Anna. *Memories of the Russian Court*. 1923. s. 109.

⁹⁷ Azar, H. (ed.) 2016. *Tatiana Romanov. Daughter of the Last Tsar. Diaries and Letters 1913-1918*. Yardley: Westholme. s. 52.

⁹⁸ WELCH, Frances. *The Romanovs & Mr. Gibbes*. 2003. s. 38.

⁹⁹ EPPS, Janet a LANG, Gabriella. *The Forgotten Tutor. John Epps and the Romanovs*. Bowmanville: Gilbert's books, 2014. ISBN 978-1-927604-09-0. s. 18.

¹⁰⁰ VYRUBOVA, Anna. *Memories of the Russian Court*. 1923. s. 72.

¹⁰¹ Olga, Grand Duchess of Russia. *25 Chapters of My Life*. Kinloss: Librario, 2009. ISBN 978-1-906775-16-2. s. 28-29.

¹⁰² Soukromý archiv Christophera Heathe.

¹⁰³ Soukromý archiv Christophera Heathe.

Život Charlese Heathe by mohl reprezentovat ideální představu o důstojné kariéře pedagoga u panovnického dvora, a učitelé dětí Nikolaje II. jistě doufali, že se jim podaří dosáhnout stejné pozice. První světová válka a následné revoluce však zcela změnily nejen životy carské rodiny, ale uvrhly do chaosu i existenci všech, kteří s ní byli spojeni. Učitelé Pierre Gilliard a Charles Gibbes se souhrou náhod i dobrovolně stali účastníky pomalu přicházející soukromé lidské tragédie Romanovců.

Pierre Gilliard

Pierre Gilliard¹⁰⁴ se narodil v květnu 1879 ve Švýcarsku, ovšem v memoáru nazvaném *Třináct let u ruského dvora* začíná své vyprávění až rokem 1904, kdy získal místo učitele francouzštiny u vévody Sergeje z Leuchtenbergu, příbuzného carské rodiny.¹⁰⁵ Již o rok později byl povolán do paláce na zkušební lekci s velkokněžkami Olgou a Taťánou, kterým bylo právě deset a osm let. Svůj zážitek popsal následovně:

„Dvěře se otevřely a vstoupila carevna, držící své dcery Olgu a Taťánu za ruce. Po několika zdvořilostních poznámkách se posadila ke stolu a vyzvala mne, abych si sedl naproti ní. Děti se posadily po obou stranách... Lekce začala. Byl jsem udiven, dokonce zahanben, naprostou jednoduchostí scény, kterou jsem si představoval zcela jinak. Carevna vše, co jsem řekl, pečlivě sledovala. Jasně jsem cítil, že neučím, ale jsem zkoušen... K dovršení mých rozpaků jsem očekával, že mé žáčky budou mnohem pokročilejší, než byly. Vybral jsem několik cvičení, ale ukázalo se, že jsou příliš složitá. Lekce, kterou jsem si připravil, byl nepoužitelná, a tak jsem musel improvizovat... Konečně k mé obrovské úlevě, hodiny odbily stanovený čas a ukončily mé trápení.“¹⁰⁶

I přes původní rozpaky Gilliard získal jak místo, tak i značný respekt. Alexandr Mossolov jej označil za „*neporovnatelného učitele a muže nejvyšší inteligence*“¹⁰⁷, Anna Vyrubovová přiznávala, že byl ze všech učitelů carských dětí ten nejceněnější a požíval naprosté důvěry a náklonnosti celé rodiny.¹⁰⁸

Od února 1913 byl Gilliard navíc pověřen úkolem nejdůležitějším: stal se z něj воспитатель – osoba přímo určující styl výchovy careviče Alexeje¹⁰⁹ a jeho přípravy na budoucí roli vládce ruského impéria. Toto rozhodnutí zcela odporovalo

¹⁰⁴ Viz foto č. 3.

¹⁰⁵ GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court*. 1921. s. 17.

¹⁰⁶ GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court*. 1921. s. 20.

¹⁰⁷ MOSSOLOV, Alexander. *At the Court of the Last Tsar*. 1935. s. 54.

¹⁰⁸ VYRUBOVA, Anna. *Memories of the Russian Court*. 1923. s. 73.

¹⁰⁹ NELIPA, Margarita. *Alexei, Russia's Last Imperial Heir*. 2015. s. 110.

tradici generálů-vychovatelů, tak obvyklých v Rusku i v jiných panovnických domech, a Gilliard sám choval obavy z přijetí tak vysoké odpovědnosti. Nakonec pověření přijal s nadějí, že „*okolnosti by mi mohly dovolit uplatňovat vliv, jakkoliv malý, na intelektuální vývoj chlapce, který měl jednoho dne být vládcem jednoho z nejmocnějších států v Evropě.*“¹¹⁰ Liberální Švýcar v následujících měsících a letech odboural některé zvyklosti ustanovené etiketou, která život careviče značně zatěžovala. Návštěvníci paláce už před dítětem neměli padat na kolena.¹¹¹ Opatrovníci mu už nestáli za jeho zády každou minutu, jelikož Gilliard byl přesvědčen, že hoch se musí naučit ovládat své impulsy a pečovat o svou bezpečnost sám.¹¹² V učebně se nová pravidla projevila například tím, že učitel mohl stát či sedět u stejného stolu jako urozený žák, a dokonce se jej dotknout.¹¹³ Největším problémem, který ve výuce s Alexejem nastával, byla nepravidelnost výuky způsobená chlapcovými hemofilickými epizodami, po nichž běžně zotavování trvalo dlouhé týdny, někdy i měsíce. Gilliard sám byl přitom o carevičově nemoci informován teprve při přebírání svých nových povinností v roce 1913, tedy sedm let poté, co se stal součástí intimních dvorských kruhů.¹¹⁴

V době první světové války byl již Gilliard pro rodinu takřka nepostradatelný a vnímán byl více jako přítel než najatý pracovník. V rodinné korespondenci se často objevoval pod přezdívkou Žilik¹¹⁵ a i ochranná carevna měla naprostou důvěru v jeho úsudek. „*Než se rozhodneš, promluv si s panem Gilliardem,*“ nabádala svého manžela a pokračovala: „*je to tak rozumný muž a Alexeje tak dobře zná.*“¹¹⁶ Byl to také právě Gilliard, kterého v únoru 1917 požádala, aby chlapci sdělil zprávy o otcově abdikaci a jeho vlastní ztrátě titulu následníka trůnu.¹¹⁷

Ačkoliv měl švýcarské občanství a bylo by pro něj snadné vrátit se do bezpečí své rodné země, Gilliard nedokázal carskou rodinu s klidným svědomím opustit. Dobrovolně zůstal se svými žáky v průběhu pěti měsíců zajetí v Alexandrovském paláci i dalších devíti v Tobolsku. Spolu se zbytkem carské svíty se pokoušel upevnit v životě rodiny určitý řád a pocit normality v atmosféře, která si sice zachovávala vnější formálnost původních vztahů, ovšem spojovala všechny ještě intimnějšími pouty. Gilliard trávil celé dny ve společnosti

¹¹⁰ GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court.* 1921. s. 33.

¹¹¹ GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court.* 1921.. 86.

¹¹² GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court.* 1921.. 41.

¹¹³ NELIPA, Margarita. *Alexei, Russia's Last Imperial Heir.* 2015. s. 111.

¹¹⁴ GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court.* 1921. s. 27.

¹¹⁵ Fuhrman, J. T. (ed.) 1999. *The Complete Wartime Correspondence of Tsar Nicholas II and the Empress Alexandra: April 1914 - March 1917.* Westport: Greenwood Press. s. 389.

¹¹⁶ Fuhrman, J. T. (ed.) 1999. *The Complete Wartime Correspondence of Tsar Nicholas II and the Empress Alexandra.* s. 311.

¹¹⁷ GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court.* 1921. s. 214.

careviče a velkokněžen, předčítal, zahříval nemocnému chlapci nohy,¹¹⁸ vyučoval, hrál s nimi divadlo, pomáhal bývalému panovníkovi řezat dříví a účastnil se veškeré zábavy, kterou bylo možno v monotónním prostředí střeženého domu najít. Jak v dopise učiteli Petrovovi v lednu 1918 napsala Taťána Nikolajevna:

„Na dvoře byl postaven malý [sněhový] kopec. Když nás už nudí chodit sem a tam, kloužeme se po něm a často dochází k legračním pádům. Jednou mi Žilik skončil na hlavě. Prosila jsem ho, aby se zvedl, ale nemohl, protože si podvrhl kotník.“¹¹⁹

Gilliard na sebe z velké míry rovněž vzal odpovědnost za bezpečnost velkokněžen Olgy, Taťány, Anastázie a Alexeje v době, kdy jejich rodiče a sestra Marie byli odvezeni do Jekatěrinburgu na jaře roku 1918, a během jejich vlastního následného transportu na stejné místo. Když na jekatěrinburském nádraží byly děti od zbytku doprovodu odděleny a odvezeny do Ipatjevova domu, Gilliardovi nebylo dovoleno se k nim připojit.¹²⁰ Rodina se jeho doprovodu důrazně dožadovala, předkládajíc argumenty, že Švýcar je pro careviče zcela nepostradatelný¹²¹, ovšem těmto žádostem nikdo nepopřál sluchu.

Po dočasném osvobození Jekatěrinburgu Československými legiemi 25. července 1918¹²² přispěchal Gilliard na pomoc vyšetřovateli Bílé armády Nikolaji Sokolovovi. Postupné vyprchání většiny svého původního optimismu Gilliard zachytil ve své knize:

„Prošel jsem pokoji v prvním patře, které sloužily jako vězení. Byly ve stavu nevýslovného nepořádku. Bylo jasné, jaké úsilí bylo vynaloženo, aby zmizely veškeré stopy po nedávných obyvatelích... Pokud byla pravda, že vězně poslali jinam, pak ti museli být odvezeni jen tak, jak byli, bez základních hygienických potřeb... Šel jsem do suterénu... S nevyslovitelným pocitem jsem vstoupil do místnosti, kde snad – stále jsem ještě pochyboval – našli svoji smrt. Vypadala nepopsatelně děsivě. Jediné světlo padalo dovnitř zamřížovaným oknem v úrovni hlavy. Stěny a podlaha nesly četné stopy po kulkách a bajonetech. Na první pohled bylo jasné, že se zde odehrál ohavný zločin a několik lidí bylo usmrceno. Ale kdo? Jak? Začal jsem být přesvědčený, že car zahynul a... nemohl jsem věřit, že by jej carevna přežila... Ale děti? To je také zmasakrovali? Tomu jsem uvěřit nedokázal.“¹²³

¹¹⁸ NELIPA, Margarita. Alexei, Russia's Last Imperial Heir. 2015. s. 291.

¹¹⁹ Azar, H. (ed.). Tatiana Romanov. 2016. s. 218.

¹²⁰ BUXHOEVEDEN, Sophie. Left Behind. Fourteen Months in Siberia During the Revolution. London: Longmans, Green and Co., 1929. s. 76.

¹²¹ Kozlov, V.A. a Khrustaljev V. (eds.) 1997. The last diary of Tsaritsa Alexandra. New Haven: Yale University Press. s. 145.

¹²² SOKOLOV, Nikolaj. Zavraždění carské rodiny. 1926. s. 7.

¹²³ GILLIARD, Pierre. Thirteen Years at the Russian Court. 1921. s. 275.

Otřesený Gilliard zůstal na Sibiři až do roku 1920. Většinu času strávil v Omsku, později se kvůli postupu bolševiků stáhl do čínského Harbinu a nakonec se východní cestou vydal zpět do rodného Švýcarska.¹²⁴ V roce 1922 se oženil s Alexandrou Těglevovou, jednou z ruských chův, které pečovaly o jeho žáky, vlastní děti však neměli.¹²⁵ Zbytek Gilliardova života zůstal i nadále spojen s carskou rodinou. Kromě sepsání svých memoárů, které publikoval v roce 1921, protože „*rehabilitovat morální charakter ruských panovníků byla povinnost – povinnost, kterou vyžadovaly upřímnost a spravedlnost*“¹²⁶, strávil prakticky veškerá další léta bojem proti Anně Andersonové, která se vydávala za velkokněžnu Anastázii Nikolajevnu. Gilliard byl jedním z jejich nejhlasitějších odpůrců a své argumenty shrnul v další knize nazvané *Le Fausse Anastasie*.¹²⁷

Pierre Gilliard zemřel v Laussane roku 1962 na následky komplikací ze zranění, která utrpěl při automobilové nehodě o několik let dříve.¹²⁸

Charles Sydney Gibbes

V létě roku 1908 se ruský car a anglický král setkali i s rodinami poblíž dnešního Tallinnu.¹²⁹ Několik dní strávených hovory o politice i rodinných vztazích, které Nikolaje II. a Edwarda VII. bohatě propojovaly, dalo carevně Alexandře možnost konečně představit své děti anglickým příbuzným. Nebyla potěšena, když král nevybíravě zkritizoval skotský přízvuk v angličtině malých velkokněžů.¹³⁰ Zahanbená carevna se pod vlivem této kritiky rozhodla okamžitě propustit stávajícího učitele anglického jazyka, Johna Eppse¹³¹, ačkoliv její dcery s větší pravděpodobností pochytily nežádoucí přízvuk od chůvy Margaretty Eagarové a nebyl tak skotský, ale irský. Tak se uvolnila cesta pro příchod Charlese Sydneyho Gibbese ke dvoru.

Gibbes se narodil v roce 1876 do rodiny bankovního manažera v yorském městě Rotheram. V letech 1895-1899 studoval na univerzitě v Cambridge, kde mimo jiné absolvoval kurz dětské psychologie,¹³² následně se rozhodl pro kariéru učitele. Ambiciózně si pro své působení vybral Rusko, kde od

¹²⁴ GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court*. 302.

¹²⁵ NELIPA, Margarita. Alexei, Russia's Last Imperial Heir. 2015. s. 353.

¹²⁶ GILLIARD, Pierre. *Thirteen Years at the Russian Court*. 1921. s. vii.

¹²⁷ KING, Greg a WILSON, Penny. *The Resurrection of the Romanovs*. 2011. s. 194.

¹²⁸ NELIPA, Margarita. Alexei, Russia's Last Imperial Heir. 2015. s. 353.

¹²⁹ TREWIN, J. C. *The House of Special Purpose. An Intimate Portrait of the Last Days of the Russian Imperial Family Compiled from the Papers of their English Tutor Charles Sydney Gibbes*. New York: Stein and Day, 1975. ISBN 0-8128-1796-6. s. 7.

¹³⁰ TREWIN, J. C. *The House of Special Purpose*. 1975. s. 10.

¹³¹ EPPS, Janet a LANG, Gabriella. *The Forgotten Tutor*. 2014. s. 119.

¹³² TREWIN, J. C. *The House of Special Purpose*. 1975. s. 18.

roku 1834 carská vláda zajišťovala speciální statut pro učitele a vychovatele, včetně odznaku a zajištění štedré penze.¹³³ Po sedmi letech, kdy Gibbes působil převážně v dobře situovaných rodinách, jej britský konzulát doporučil carevně jako vhodného kandidáta na uvolněné místo po Johnu Eppsovi. Carevna měla v toto doporučení takovou důvěru, že Gibbes nikdy nemusel projít podobnou zkouškou, kterou absolvoval Gilliard, a trvalo dokonce celý rok, během nějž pravidelně vyučoval velkokněžny, než se s Alexandrou Fjodorovnou vůbec osobně setkal.¹³⁴ Od roku 1914 pak přibyl do Gibbsovy péče i carevič.¹³⁵

Gibbes během let vydobyl místo uprostřed carské rodiny stejně jako Gilliard a jejich osudy byly až do roku 1918 velmi podobné. Gibbes přitom postrádal Gilliardův šarm a odpovídal spíše klasickému stereotypu chladného, odměřeného Angličana.¹³⁶ Během své soukromé praxe před rokem 1908 se negativně zapsal do povědomí několika svých zaměstnavatelů používáním fyzických trestů,¹³⁷ které by byly v případě carských dětí nemyslitelné s ohledem na dvorský protokol, v případě hemofilika Alexeje Nikolajeviče navíc i ze zdravotních důvodů. Pro rozmazleného a ochraňovaného careviče žádné tresty neplatily nikdy a Gibbes byl ze svých prvních hodin s chlapcem značně rozčarován. V březnu 1914 popsal jednu z náročných hodin následovně:

„Nejdříve rozstříhal chléb nůžkami, pak jej musel hodit ptákům... Pak si motal drátek okolo zubů a chtěl mi udělat to samé, ale přirozeně jsem měl strach. Co bylo nejhorší, opět vzal nůžky a trval na stříhání, nebo předstíraném stříhání všeho. Čím více jsem se snažil mu v tom zabránit, tím více získal radosti... Chtěl mi ostríhat vlasy a pak své vlastní, a když jsem se mu snažil bránit, schoval se za závěs a omotal si ho kolem sebe. Když jsem ho dostal ven, už si opravdu ustříhl kus vlasů a vůbec ho netrápilo, když jsem mu řekl, že si udělal pleš... Zajisté rozumí anglicky, ale tato lekce byla spíše vzrušující než příjemná.“¹³⁸

Gibbes dokázal potlačit své vlastní přesvědčení o účinnosti fyzických trestů, vyvinul velkou trpělivost a po několika měsících mohl spokojeně zaznamenat, že chlapec se velmi zlepšil v chování i v práci.¹³⁹ V době první světové války

¹³³ BENAGH, Christine. An Englishman in the Court of the Tsar. 2000. s. 26.

¹³⁴ WELCH, Frances. The Romanovs & Mr. Gibbes. 2003. s. 19.

¹³⁵ NELIPA, Margarita. Alexei, Russia's Last Imperial Heir. 2015. s. 57.

¹³⁶ WELCH, Frances. The Romanovs & Mr. Gibbes. 2003. s. 17.

¹³⁷ WELCH, Frances. The Romanovs & Mr. Gibbes. 2003. s. 29.

¹³⁸ TREWIN, J. C. The House of Special Purpose. 1975. s. 31.

¹³⁹ TREWIN, J. C. The House of Special Purpose. 1975. s. 32.

se Gibbes střídal s Gilliardem jako carevičův воспитатель¹⁴⁰ a stal se téměř stejně tak nepostradatelným.¹⁴¹ Jako všechny osoby blízké rodině dostal i on svou vlastní familiární přezdívku, rodina mu říkala Sig.¹⁴²

Pro Gibbse by bylo ještě snazší opustit po revoluci Rusko než pro Gilliarda, jelikož v den, kdy byl Alexandrovský palác uzavřen a jeho obyvatelé prohlášení za vězně Prozatímní vlády, odjel na inspekci svého bytu a jazykové školy v hlavním městě. Po návratu do Carského Sela již nebyl vpuštěn zpět.¹⁴³ Místo rezignace a odjezdu do Británie, které by mu v pohnuté době sotva mohl někdo vyčítat, Gibbes strávil následujících sedm měsíců psaním žádostí o povolení znovu se k rodině připojit a konečně dosáhl svého, když mu bylo dovoleno rozšířit carskou svitu v Tobolsku.¹⁴⁴ Společně s Gilliardem absolvoval Gibbes události odjezdu cara, carevny a velkokněžny Marie do Jekatěrinburgu, péči o zbylé žáky a jejich následný vlastní transport, a stejně tak mu byl zamítnut přístup do Ipatjevova domu. Nepomohla ani žádost lékaře Jevgenije Botkina, v níž připomínal:

„Chlapec je dnem i nocí sužován bolestí... Oba učitelé [Gilliard a Gibbes] jsou naprosto nenahraditelní pro Alexeje Nikolajeviče a já jako lékař musím přiznat, že někdy dokáží pacientovi ulevit více než léčebě prostředky... Píši s úpěnlivou prosbou, aby bylo pánům Gibbsovi a Gilliardovi dovoleno pokračovat v jejich obětavé službě Alexeji Nikolajeviči Romanovovi.“¹⁴⁵

Stejně jako jeho švýcarský kolega byl Gibbes součástí Sokolovova vyšetřování, které potvrdilo násilnou smrt celé rodiny a jejich doprovodu.¹⁴⁶ Identifikace drobné pozůstalosti po obětech pro něj byla hluboce emotivním zážitkem, jak později přiznal: *„Bylo bolestné vidět některé z oněch bezvýznamných cetek, které pro ostatní neznamenal nic, ale pro mne znamenaly tolik.“¹⁴⁷*

Dalších patnáct let po revoluci strávil Gibbes v Harbinu,¹⁴⁸ kde se stále živil jako pedagog, ovšem jeho pozornost se upírala především k tématům spirituálním a intimním. Léta, která strávil s carskou rodinou, a především několik

¹⁴⁰ BENAGH, Christine. An Englishman in the Court of the Tsar. 2000. s. 94.

¹⁴¹ Viz foto č. 4.

¹⁴² BENAGH, Christine. An Englishman in the Court of the Tsar. 2000. s. 112.

¹⁴³ WELCH, Frances. The Romanovs & Mr. Gibbes. 2003. s. 61.

¹⁴⁴ NELIPA, Margarita. Alexei, Russia's Last Imperial Heir. 2015. s. 246.

¹⁴⁵ WELCH, Frances. The Romanovs & Mr. Gibbes. 2003. s. 13.

¹⁴⁶ Byli to dvorní lékař Jevgenij Botkin (1865-1918), komorník Alexej Trupp (1856-1918), kuchař Ivan Charitonov (1872-1918) a komorná Anna Děmidovová (1878-1918).

¹⁴⁷ WELCH, Frances. The Romanovs & Mr. Gibbes. 2003. s. 96.

¹⁴⁸ BENAGH, Christine. An Englishman in the Court of the Tsar. 2000. s. 240.

posledních měsíců na něj hluboce zapůsobilo. Byl fascinován mírou pokory, trpělivostí a odpuštěním, kterou rodina projevovala po celou dobu svého zajetí, a tento postoj byl v Gibbsových očích ještě více umocněn brutalitou jejich smrti. Rozený anglikán a přesvědčením spíše agnostik Gibbes po mnoha letech duševní krize dospěl v roce 1934 pod vlivem svých zkušeností s carskou rodinou k přijetí pravoslaví. Přijal nejprve jméno Alexej, na počest svého žáka, o rok později byl dokonce vysvěcen na kněze pod jménem Nikolaj.¹⁴⁹ V rodné Británii následně založil muzeum věnované památce carské rodiny, jíž se cítil být věčně zavázán za své duchovní probuzení. Součástí expozice bylo i několik předmětů, které Gibbes přivezl z Ipaťjevova domu, včetně kovového secesního lustru z pokoje, v němž spaly velkokněžny.¹⁵⁰

Ačkoliv jako pravoslavný kněz mohl, Gibbes se nikdy neoženil. Od roku 1922 pečoval o chlapce, kterého potkal v Harbinu, a později jej adoptoval.¹⁵¹ Zemřel 24. března 1963 ve věku osmdesáti sedmi let po lehké mozkové příhodě.¹⁵²

Závěr

Porovnání kurikula na carském dvoře s jinými evropskými domy prokazuje skutečnost, že neexistoval žádný všeobecně stanovený standard, kterého by museli žáci dosáhnout. Náplň výuky sestavovali či schvalovali samotní rodiče žáka a záleželo pouze na jejich uvážení, jaké lekce bude dítě absolvovat. V porovnání s náplní dnešních osnov je zřejmé, že poslední carské děti obsahově pojalý většinu běžných předmětů, v případě cizích jazyků byla jejich výuka naopak ještě náročnější. Častá přítomnost carevny v učebnách i její vlastní iniciativa opravování dětských dopisů, jako kdyby se jednalo o pravopisná cvičení, potvrzuje důležitost a důslednost, s níž Nikolaj a Alexandra přistupovali ke vzdělání svých potomků. V porovnání s většinou panovnických domů byl především Alexandřin přístup nezvykle aktivní.

Ačkoliv v pedagogických kruzích na počátku 20. století převládal stále ještě herbartismus, výuka posledních carských dětí nesla některé z rysů současné moderní výuky. Úkoly předepsané pro velkokněžnu Marii Nikolajevnu se vyznačují obsahovým přesahem a využitím mezipředmětových vztahů, v konkrétním uvedeném příkladu se jedná o propojení výuky anglického jazyka, dějepisu a přírodopisu. Pobídka k upletení košíku rovněž ukazuje cílenou fixaci učiva za pomoci

¹⁴⁹ BENAGH, Christine. An Englishman in the Court of the Tsar. 2000. s. 259.

¹⁵⁰ KULIKOVA, Alexandra. From Romanov tutor to Orthodox missionary: The life of Charles Gibbes. [Online] Dostupné z URL: <rbth.com/arts/2014/04/18/from_romanov_tutor_to_orthodox_missionary_the_life_of_charles_gibbes_35975.html>[Cit. 2018-02-25].

¹⁵¹ WELCH, Frances. The Romanovs & Mr. Gibbes. 2003. s. 101.

¹⁵² WELCH, Frances. The Romanovs & Mr. Gibbes. 2003. s. 139.

integrace praktické zkušenosti. Celou uvedenou sekci úloh k tématu o jeskynním muži lze téměř bez úprav využít v současném školství a prezentovat ji jako inovativní. Velký důraz byl kladen na klasické metody extenzivní četby, opisování vybraných textů a memorování, veškeré tyto činnosti však byly proloženy podnětějšími aktivitami, včetně amatérských zpracování divadelních her. Rozložení výuky do celého dne umožňovalo žákům odpočinout si mezi lekcemi a střídat tak teoretické předměty s fyzickou činností. Celkový obraz vzdělávání a výchovy posledních carských dětí působí na současného pedagoga kladně, především v porovnání s výchovou v jiných panovnických domech a jejich přístupem k dítěti. Výtkou by mohla být záměrná izolace a omezená komunikace s osobami mimo intimní kruh rodiny, která přispěla ke značně zpomalenému sociálnímu dospívání dětí.

Nejdůležitějším faktorem v úspěšné výchově a vzdělávání jsou bezpochyby ti, kteří tyto procesy zajišťují a zprostředkovávají. Nikolaj a Alexandra pozvali do paláce zástup schopných pedagogů, mezi nimiž jasně vynikají především osoby švýcarského učitele francouzštiny Pierra Gilliarda a učitele anglického jazyka Charlese Sydneyho Gibbse. Oba ve svých metodách a přístupu projevíli velkou trpělivost a pedagogický takt, v případě Gibbse je nutné ocenit rovněž jeho vzdělání v oboru dětské psychologie, která v tehdejší době nebyla pro učitele ani na těch nejvyšších místech věcí zcela samozřejmou. Zásahu na již zmíněné rozmanitosti vyučovacích metod je nutné připsat právě Gilliardovi a Gibbsovi. Byli to ti dva učitelé, kteří v průběhu let nesli hlavní edukační odpovědnost, a výchovu carských dětí pojalí jako svůj hlavní úkol. Před více než sto lety využívali učitelé u carského dvora mnohé z edukačních metod, které dnes nazýváme moderní, mnohé z nich však zjevně nejsou věci docela novou a převratnou.

Působení obou učitelů carských dětí dalece přesáhlo zdi učeben i záznamové bločky k hodnocení. Z okolností můžeme dedukovat, že se stali nepostradatelnými rodinnými přáteli, na něž bylo možné se zcela spolehnout. Dobrovolně setrvali s bývalými zaměstnavateli i v době, kdy je již nesvazovala žádná vnější povinnost, a naopak se zvyšovalo riziko ohrožení jejich vlastního bezpečí. Když byli nakonec v květnu 1918 od rodiny odloučeni, bylo to nedobrovolně. Dlouhá léta, o něž nakonec pedagogové přežili své žáky, byla pro Gilliarda i Gibbse ovlivněna jejich předchozími kariérami úspěchy i neobyčejnými událostmi ruské revoluce. Jeden zasvětil roky boji proti podvodníkům vydávající se za zmizelé carské děti, druhý přestoupil na pravoslavnou víru a byl pravděpodobně jedním z prvních, kteří se zasadili o vyhlášení mučednictví cara a jeho rodiny.

Osudy carevnických a carevičových učitelů, kteří, přestože pocházeli z jiných zemí, našli v Rusku příležitost uplatnit svou výjimečnou pedagogickou vizi, osudy jejich nanejvýš prestižních žáků a také osudy všech, kteří se narodili

do této doby a do těchto paláců, byl zpečetěn rokem 1917. Na „konci“ se tehdy ocitla nejen jejich profesionální kariéra, ale v případě mnohých i jejich život a v jistém slova smyslu celý svět, v němž dosud žili. Je jistě správné nacházet cestu zpět před tento konec, mimo jiné i proto, že na ní bylo možné najít nový pohled na pedagogické zásady této doby.

O autorkách: *Mgr. Alena Dufková* vystudovala obor anglický jazyk-dějepis a v současné době pracuje jako učitelka na ZŠ Josefa Sládka ve Zbirohu.

PaedDr. Helena Východská vystudovala obor ruský jazyk – dějepis. V současné době vyučuje kromě jiného oborovou didaktiku a ruské dějiny na FPR ZČU v Plzni.

Příloha

Foto č. 1 Velkokněžna Marie Nikolajevna při výuce v Alexandrovském paláci v roce 1910. Beckeine Rare and Manuscript Library.

Foto č. 2 Vzkaz carevny Alexandry přepsaný Marií Nikolajevnou jako jazykové procvičování. Soukromá sbírka Helen Azar.

15

Tomeprou, 4th Inca, m.

Darling Marie,

Loving thanks for yr
 dear letter: I am so glad
 that yr ear does not hurt &
 that you slept well. I had a
 bad headache yesterday, &
 now it is beginning again. &
 I have a lot to do. Have you
 got what you want to give Lisa

Asia, otherwise tell Tatiana to
 choose you something. The weather
 seems to be getting better. I do
 hope it really will. - Take care
 of yourself. Hope to pop in before
 or after luncheon. God bless
 you - A big kiss fr^m yr old
 Mamma +

Foto č. 3 Pierre Gilliard s velkokněžnami Olgou a Tatjánou na balkoně paláce v Livadii v roce 1912. Beckeine Rare and Manuscript Library.

Foto č. 4 Carevič Alexej se svými vychovateli. Zleva: Pierre Gilliard, generál Vojejkov, Charles Sydney Gibbes a Petr Petrov v roce 1916. Soukromý archiv autorky.

Použité zdroje / References

Archivní zdroje

Soukromý archiv Helen Azar
Soukromý archiv Christophera Heathe.

Vydané prameny

Alice, Grand Duchess of Hesse. Princess of Great Britain and Ireland, biographical sketch and letters. Elibron Classics replica edition: London, 2005. ISBN 1402192487.

Azar, H. (ed.) 2017. 1913 Diary of Grand Duchess Maria Nikolaevna. *Complete Tercentennial Journal of the Third Daughter of the Last Tsar*. CreateSpace.

Azar, H. (ed.) 2015. Journal of a Russian Grand Duchess. *Complete Annotated 1913 Diary of Olga Romanov, Eldest Daughter of the Last Tsar*. Createspace.

Azar, H. (ed.) 2016. *Tatiana Romanov. Daughter of the Last Tsar. Diaries and Letters 1913-1918*. Yardley: Westholme.

Fuhrman, J. T. (ed.) 1999. The Complete Wartime Correspondence of Tsar Nicholas II and the Empress Alexandra: April 1914 - March 1917. Westport: Greenwood Press.

Kozlov, V.A. a Khrustal'ev V. (eds.) 1997. *The last diary of Tsaritsa Alexandra*. New Haven: Yale University Press.

Literatura

Alexander, Grand Duke of Russia. Once a Grand Duke. New York: Cosmopolitan Book Corporation Farrar & Rinehart, 1932.

BENAGH, Christine. An Englishman in the Court of the Tsar. *The Spiritual Journey of Charles Sydney Gibbes*. Ben Lomond: Conciliar Press, 2000. ISBN 978-0-9822770-1-0.

BUXHOEVEDEN, Sophie. Left Behind. *Fourteen Months in Siberia During the Revolution*. London: Longmans, Green and Co., 1929.

BUXHOEVEDEN, Sophie. The Life and Tragedy of Alexandra Feodorovna. New York: Longmans, Green and Co., 1930.

EPPS, Janet a LANG, Gabriella. The Forgotten Tutor. *John Epps and the Romanovs*. Bowmanville: Gilbert's books, 2014. ISBN 978-1-927604-09-0. s.

GILLIARD, Pierre. Thirteen Years at the Russian Court. *A Personal Record of the Last Years and Death of the Czar Nicholas II and his Family*. Bath: Hutchinson & Co., 1921.

GILLIARD Pierre a SAVICH, Konstantin. The False Anastasia. *The Story of an Imposter of the Grand Duchess of Russia*. Corona del Mar: Edgar A. Lucidi, 2013. ISBN 9781481108836.

GORDON, Peter a LAWTON, Denis. Royal Education. *Past, Present and Future*. London: Frank Cass, 1999. ISBN 071465014-5.

HALL, Coryne. Little Mother of Russia. *A Biography of Empress Marie Feodorovna*. Surrey: Holmes & Meier, 2006. ISBN 0841914214.

HALL, Coryne. Princesses on the Wards. *Royal Women in Nursing Through Wars and Revolutions*. Stroud: The History Press, 2014. ISBN 978-0-7524-8859-2.

HERESCHOVÁ, Elisabeth. Mikuláš II. *Poslední ruský car*. Liberec: Dialog, 1996.

HOUGH, Richard. Edward and Alexandra. *Their Private and Public Lives*. London: Coronet, 1994. ISBN 0-340-61724-1.

KING, Greg. The Court of the Last Tsar. *Pomp, Power and Pageantry in the Reign of Nicholas II*. Hoboken: Wiley, 2006. ISBN 0-471-72763-6.

KING, Greg. The Last Empress. New York: Citadel Press, 1996. ISBN 0-8065-1761-1.

KING, Greg a WILSON, Penny. The Resurrection of the Romanovs. *Anastasia, Anna Anderson and the World's Greatest Mystery*. Hoboken: Wiley, 2011. ISBN 978-0-470-44498-6.

KISTE van der, John. Childhood at Court 1819-1914. Thrupp: Sutton Publishing, 2003. ISBN 0-7509-3437-9.

LESLIE, Anita. The Marlborough House Set. *An Intimate Account of the Scandalous, Romantic Escapades of Victorian England*. New York: Doubleday & Company, 1973. ISBN 0-385-01448-1.

LIEVEN, Dominic. Nicholas II. *Emperor of all the Russias*. London: Pimlico, 1993. ISBN 0-7126-6039-9.

- Marie, Grand Duchess of Russia. *Education of a Princess*. New York: The Viking Press, 1931.
- MASSIE, Robert K. Nicholas and Alexandra. London: Head of Zeus, 2013. ISBN 9781908800268.
- MOSSOLOV, Alexander. *At the Court of the Last Tsar*. London: Methuen & Co., 1935.
- NELIPA, Margarita. Alexander III. *His Life and Reign*. Bowmanville : Gilbert's Books, 2014. ISBN 978-1-927604-03-8.
- NELIPA, Margarita. Alexei, Russia's Last Imperial Heir. *A Chronicle of Tragedy*. Bowmanville: Gilbert's Books, 2015. ISBN 978-1-927604-12-0.
- Olga, Grand Duchess of Russia. *25 Chapters of My Life*. Kinloss: Librario, 2009. ISBN 978-1-906775-16-2.
- PAKULA, Hannah. *An Uncommon Woman. The Empress Frederick: Daughter of Queen Victoria, Wife of the Crown Prince of Prussia, Mother of Kaiser Wilhelm*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1996. ISBN 0-297-81333-1.
- RADZINSKIJ, Edvard. Alexander II. *The Last Great Tsar*. New York: Free Press, 2006. ISBN 978-0-7432-8426-4.
- RADZINSKIJ, Edvard. *Poslední car. Zavraždění Mikuláše II. a jeho rodiny*. Praha: Mladá fronta, 1993. ISBN 80-204-0411-2.
- RAEFF, Marc. *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1966. ISBN 0-15-670150-2.
- ROMANOV, Kyril Vladimirovič. *My Life In Russia's Service Then and Now*. 1939.
- SOKOLOV, Nikolaj. *Zavraždění carské rodiny. Dokumenty a vyšetřování*. Praha: Josef Šrámek, 1926.
- ŠVANKMAJER, Milan. *Dějiny Ruska*. Praha: Lidové noviny, 1995. ISBN 80-7106-128-X.
- TREWIN, J. C. *The House of Special Purpose. An Intimate Portrait of the Last Days of the Russian Imperial Family Compiled from the Papers of their English Tutor Charles Sydney Gibbes*. New York: Stein and Day, 1975. ISBN 0-8128-1796-6.
- VORRES, Ian. *The Last Grand Duchess. Her Imperial Highness Grand Duchess Olga Alexandrovna*. Toronto: Key Porter Books, 2001. ISBN 1-55263-302-0.

VYRUBOVA, Anna. *Memories of the Russian Court*. New York: The Macmillan Company, 1923.

WELCH, Frances. *The Romanovs & Mr. Gibbes. The Story of the Englishman who Taught the Children of the Last Tsar*. London: Short Books, 2003. ISBN 1-904095-48-8.

ZEEPVAT, Charlotte. *Romanov Autumn. Stories from the Last Century of Imperial Russia*. Thrupp: Sutton Publishing, 2000. ISBN 0-7509-2337-7.

ZEEPVAT, Charlotte. *The Camera and the Tsars. A Romanov Family Album*. Thrupp: Sutton Publishing, 2005. ISBN 0-7509-3049-7.

Elektronické zdroje

ATCHINSON, Bob. *Aleksey's Classroom*. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.alexanderpalace.org/palace/alekseysclassroom.html>> [Cit. 2018-02-08].

ATCHINSON, Bob. *Grand Duchesses's Classroom*. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.alexanderpalace.org/palace/girlsclassroom.html>> [Cit. 2018-02-08].

ALEXANDER PALACE TIME MACHINE. *Romanov Archives - Expenses of Grand Duchess Maria*. [Online] Dostupné z URL: <alexanderpalace.org/palace/mexpenses.html> [2018-01-23].

DEHN, Lili. *The Real Tsaritsa*. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.alexanderpalace.org/realtzaritsa/1chap4.html>> [Cit. 2018-02-20].

KULIKOVA, Alexandra. *From Romanov tutor to Orthodox missionary: The life of Charles Gibbes*. [Online] Dostupné z URL: <rbth.com/arts/2014/04/18/from_romanov_tutor_to_orthodox_missionary_the_life_of_charles_gibbes_35975.html> [Cit. 2018-02-25].

LEVACHKINE, Alexei. *A Brief History of the Tuba in Russia*. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.tuba.org.ru/int.php>> [Cit. 2018-01-21].

SAXE-COBURG-GOTHA, Albert. *Memorandum*. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.queen-victorias-scrapbook.org/contents/4-2.html>> [Cit. 2017-07-26].

Табель о рангах. [Online] Dostupné z URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/Табель_о_рангах> [Cit. 2].